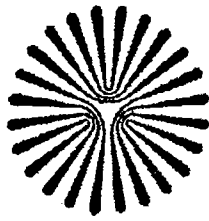

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته: تاریخ ایران دوره اسلامی

دانشکده: ادبیات و علوم انسانی

گروه علمی: تاریخ

عنوان پایان نامه:

اصطلاح نامه پزشکی دوره اسلامی بر اساس تحلیل محتوایی

و واژگانی کتاب الاغراض الطبیه

استاد راهنما:

دکتر هوشنگ خسرو بیگی

استاد مشاور:

دکتر فرید قاسملو

پژوهشگر:

سیده فرشته عسگری

زمستان ۱۳۸۸

جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه پیام نور
دانشگاه پیام نور استان تهران

تاریخ:
شماره:
پیوست:

تصویب نامه

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران اسلامی

تحت عنوان:

"اصطلاح نامه پزشکی دوره اسلامی براساس تحلیل محتوایی

وواژگانی کتاب الاغراض الطیبه"

ساعت: ۱۵-۱۳/۳۰

تاریخ دفاع: ۸۸/۱۱/۲۷

درجه ارزشیابی: عالی

نمره: ۱۹,۸

هیات داوران:

امضاء	مرتبه علمی	نام و نام خانوادگی	داوران
	استاد	دکتر هوشنگ خسرویگی	استاد راهنما
	استاد	دکتر فرید قاسملو	استاد مشاور
	استاد	دکتر محمدرضا نصیری	استاد داور داخلی
	استاد	دکتر مهدی محقق	استاد داور خارجی
		دکتر جمشید نوروزی	نماینده تحصیلات تکمیلی

تهران، خیابان انقلاب،
پایان استاد نجات اللهی،
بش خیابان سپند،
کد پستی: ۲۳۳

تلفن: ۸۸۰۱۰۹۰

ورنگار: ۸۸۹۰۳۱۵۸

پست الکترونیکی:

Info@tpnu.ac.ir

شانی الکترونیکی:

http://www.tpnu.ac.ir

این مجموعه تحقیقی را به پدر و مادر بزرگوارم

و

همسر گرامی و دختر عزیزم تقدیم می نمایم

چکیده

کتاب الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه به همراه کتاب ذخیره خوارزمشاهی در ردیف بهترین و مهم ترین کتابها در زمینه علم طب هستند که به طور جامع به فارسی نگاشته شده اند. اگر چه قبل از این دو کتاب، نوشته های فارسی به طور پراکنده وجود داشت لکن نمی توانست کار گشای علم طب در آن زمان و زمان حال باشد، به همین دلیل لازم دانسته شد که برای ترسیم فضای کلی تطور دانش پزشکی در تاریخ اسلام (بین قرون اول تا سیزدهم هجری) و دست یافتن به دانسته های عمیق در این حوزه، واژگان فنی و بنیادی این دانش را از متون تخصصی تاریخ پزشکی دوره اسلامی، استخراج، بررسی، تعریف سطح روابط معنایی شده و در نهایت تنظیم الفبایی شود.

در این پژوهش تحلیل محتوایی و واژگانی کتاب الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه تألیف سید اسماعیل جرجانی برای تهیه اصطلاح نامه پزشکی دوره اسلامی در نظر گرفته شده است که این کتاب از منابع اصیل واژگان و ترکیب کلمات فارسی اصیل است که خلاصه ای از کتاب ذخیره خوارزمشاهی است.

در این پژوهش سعی شده است سطح روابط معنایی - تاریخی واژگان کهن پزشکی در کتاب الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه محور اصلی قرار گیرد و کتاب مذکور از نظر تاریخ پزشکی و نقش این کتاب در متون پزشکی به زبان فارسی مشخص و تعریف شود.

به این دلیل که چنین پژوهشی تاکنون انجام نگرفته، در جهت ترسیم نقشه کلی تاریخ پزشکی اسلامی با استناد به متون پزشکی، چنین تحقیقی ضروری است.

واژگان کلیدی: اصطلاحات پزشکی، الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه، اندام، بیماری، جرجانی، خوارزم، دارو، ذخیره خوارزمشاهی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
.....	چکیده و کلید واژه.....
1.....	مقدمه.....
	فصل اول: ادبیات تحقیق
5.....	1-1 بیان مسئله.....
5.....	2-1 پیشینه تحقیق.....
6.....	3-1 فرضیه های تحقیق.....
6.....	4-1 اهداف تحقیق.....
7.....	5-1 روش انجام تحقیق.....
7.....	6-1 ارزیابی منابع.....
	فصل دوم: سید اسماعیل جرجانی
11.....	1-2 زندگی و آثار سید اسماعیل جرجانی.....
19.....	2-2 کتاب الاغراض الطیبه والمباحث العلائیه.....
	فصل سوم: تقسیمات موضوعی واژگان کتاب الاغراض الطیبه
	1-3 فهرست تقسیمات موضوعی و الفبایی واژگان کتاب الاغراض الطیبه و
28.....	المباحث العلائیه.....
	2-3 تقسیمات موضوعی و الفبایی واژگان کتاب الاغراض الطیبه والمباحث
31.....	العلائیه.....
112.....	فصل چهارم: فرهنگ اصطلاحات کتاب الاغراض الطیبه.....
383.....	نتیجه.....
394.....	فهرست منابع.....

مقدمه

تمدن اسلامی همراه با دانش طب رشد نموده است و اطباء مسلمان تأثیر بسزایی در دنیای طب داشته اند، از جمله در آناتومی، فیزیولوژی، چشم پزشکی، فارما کولوژی، دارو سازی، جراحی و مسلمانان بر دانش کاربردی یونانی و رومی افزودند. پزشکان مسلمان، اولین افرادی بودند که بیمارستان به معنی امروزی خود را تأسیس نمودند که بعدها به واسطه جنگهای صلیبی، و ارتباط اروپاییان با مسلمانان در اروپا نیز ایجاد گردید و به تبع آن بهره گیری از تجربیات پزشکان مسلمان مخصوصاً ابن سینا و چگونگی استفاده از داروهای گیاهی که باز هم در این زمینه نیز پزشکان مسلمان سر آمد دیگران بودند، در این مراکز آغاز شد و روز به روز به پیشرفت خود ادامه داد.

یکی از این پزشکان مسلمان که در ترویج و تطور دانش پزشکی نقش بسزایی را ایفا کرد سید اسماعیل جرجانی با تألیف کتبی چون: ذخیره خوارزمشاهی و خلاصه ذخیره یعنی الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه بود. اگر چه پزشکان دیگری چون ابن سینا قبل از سید اسماعیل در زمینه علم طب فعالیت های چشمگیری انجام داده اند ولی از این جهت که جرجانی متون پزشکی خود، از جمله کتاب الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه را با زبان فارسی و اصطلاحات اصیل این زبان زینت بخشیده است از اهمیت ویژه ای برخوردار است و همان طور که در مقدمه کتاب الاغراض... آمده و خود سید اسماعیل توصیف کرده است که این کتاب «به حجم کوچکست و بمعنی بزرگ و بصورت مختصرست و بکثرت فواید و شرح مشکلات مبسوط. هیچ نکته و فایده علمی از این کتاب بیرون نیست و هیچ فرو گذاشته نیست بل که (بلکه) اندر مضایق و مواضع (تواضع) بحث، تصرفها کرده آمدست و بتحقیق رسانیده و کشف تمام کرده و بدین سبب این کتاب را الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه نام کرده شد. و دعوی خادم آنست که امروز در علم طب مختصری بدین کمال موجود نیست و درستی این دعوی بمطالعه معلوم گردد و بمقایسه ظاهر شود». این پایان نامه به پیشنهاد فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران و کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران شورای عالی انقلاب فرهنگی با هدف استخراج، بررسی، تحلیل محتوایی، ترسیم روابط معنایی و در نهایت تنظیم الفبایی، به واژگان دانش طب در کتاب الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه که از مهم ترین متون

پزشکی دوره اسلامی است، پرداخته شده است. مبنای پژوهش در این پایان نامه به طور اخص کتاب الاغراض الطبیه والمباحث العلالیه بوده است. در مواردی که در بعضی از واژگان روابط معنایی مشخص نیست با استفاده از کتاب ذخیره خوارزمشاهی و فرهنگهای مختلف مخصوصاً فرهنگ اغراض طبی اثر دکتر تاج بخش بررسی و کامل شده است.

این پایان نامه در چهار فصل تنظیم گردیده است: فصل اول، ادبیات تحقیق. در فصل دوم، زندگی نامه و آثار سید اسماعیل جرجانی مورد بررسی قرار گرفته است. آشنایی با زندگی نامه جرجانی حائز اهمیت است، چرا که جرجانی برای تألیف آثارش مسافرت های زیادی انجام داده تا بتواند به طور ملموس به موضوعات آن، از جمله، داروها، بیماری ها و استفاده از تجربیات دانشمندان این دانش پردازد. فصل سوم، تقسیمات موضوعی واژگان کتاب الاغراض الطبیه و المباحث العلالیه است مانند: اصطلاحات، اندام، بیماری ها و داروها و تقسیمات هر یک بر اساس ترتیب حروف الفبایی سامان یافته است. فصل چهارم، فرهنگ اصطلاحات طبی کتاب الاغراض الطبیه و المباحث العلالیه است که مهم ترین و مبسوط ترین فصل این پایان نامه محسوب می شود.

در پایان پس از سپاسگذاری از لطف خداوند در انجام این تحقیق لازم می دانم از زحمات و راهنمایی های اساتید گرانقدر و فرزانه آقایان: دکتر هوشنگ خسروبیگی و دکتر فرید قاسملو به عنوان اساتید راهنما و مشاور که با صفای خاطر و همراهی و همداستانی بنده را در انجام و ارائه هر چه دقیق تر این مجموعه تحقیقی یاری کرده اند کمال تشکر و قدردانی را داشته باشم.

همچنین از همکاری فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران و کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران شورای عالی انقلاب فرهنگی تشکر می نمایم.

در نهایت از همسر گرامی ام که مشوق و همراه من بودند و دختر عزیزم که در این راه متحمل سختی های زیادی شدند و با تحمل این سختی ها زمینه مناسبی را برای انجام این تحقیق فراهم کردند تقدیر و تشکر می کنم.

اختصارها

عنوان	علايم اختصاري
جرجاني، الاغراض الطبيه و المباحث العلائيه	الاغراض
فرهنگ اغراض طبي اثر دكتر حسن تاج بخش	تاج بخش
نگاه كنيد به همين اصطلاح در همين فرهنگ	←
لغت نامه دهخدا	دهخدا

فصل اول: ادبیات تحقیق

1-1- بیان مسأله

از دانش‌هایی که در جهان اسلام پیشرفت چشمگیری داشت، علم طب بود که در این زمینه پزشکان زیادی فعالیت داشتند، به همین جهت برای ترسیم فضای کلی تطور دانش پزشکی در تاریخ اسلام (بین قرون اول تا سیزدهم هجری) و دست یافتن به دانسته‌های عمیق در این حوزه لازم است تا واژگان فنی و بنیادی این دانش از دل متون تخصصی تاریخ پزشکی دوره اسلامی، استخراج، بررسی، تعریف، سطح روابط معنایی شده و در نهایت تنظیم الفبایی شود. بر این اساس لازم است اهم متون پزشکی دوره اسلامی استخراج و واژگان شده و روابط معنایی آن تعریف شود که از مهم‌ترین این متون کتاب الاغراض الطبیه والمباحث العلائیه اثر سید اسماعیل جرجانی به زبان فارسی است که باید استخراج، بررسی، تعریف سطح روابط معنایی شده و در نهایت تنظیم الفبایی شود، پس با توجه به این مطالب سؤال‌های اساسی این تحقیق این گونه طرح می‌شود:

1- آیا تنظیم روابط معنایی - تاریخی واژگان کهن پزشکی در کتاب الاغراض الطبیه والمباحث العلائیه امکان پذیر است؟

2- مهم‌ترین مجموعه واژگان فارسی پزشکی در کتاب الاغراض مربوط به کدام دسته از واژگان است؟

1-2- پیشینه تحقیق

اهمیت دانش پزشکی و سیر صعودی پیشرفت این علم در جهان و تلاش‌های مضاعفی که در همه زمان‌ها در محدوده این دانش صورت گرفته حائز توجه است. پزشکان مسلمان در تمدن اسلامی در جهت توسعه دانش پزشکی تلاش‌های قابل توجهی داشته‌اند و آثار متعددی نیز تألیف کرده‌اند. باتوجه به رویکرد دانش پزشکی معاصربه مهارت‌های علم طب گذشته، شناخت این مهارت‌ها ضروری به نظر می‌رسد.

آثار پزشکی اسلامی تا قبل از تألیف کتاب الاغراض الطبیه والمباحث العلائیه به زبان عربی بوده است. سهولت دسترسی به این دانش در زبان فارسی اهمیت این اثر را مضاعف می‌سازد. به همین

لحاظ شناسایی واژگان فارسی طب اسلامی از این کتاب حائزتوجه است. در این خصوص تاکنون تحقیقی در متون پزشکی دوره اسلامی به زبان فارسی به صورت تعریف روابط معنایی و بررسی تاریخی انجام نشده و تحقیق حاضر پیشینه ای ندارد. بنا بر این در جهت ترسیم نقشه کلی تاریخ پزشکی اسلامی با استناد به متون پزشکی چنین تحقیقی ضروری به نظر می رسد.

1-3- فرضیه های تحقیق

- 1- به نظرمی رسد ترسیم روابط معنایی واژگان پزشکی دوره اسلامی به زبان فارسی در کتاب موضوع تحقیق امکان پذیر است.
- 2- به نظرمی رسد واژگان مربوط به بیماری ها و داروها بیشترین تعداد واژگان را در این مجموعه به خود اختصاص داده است.

1-4- اهداف تحقیق

- 1- تحلیل محتوای کتاب الاغراض الطبیه والمباحث العلالیه .
- 2- ترسیم روابط معنایی واژگان پزشکی کتاب الاغراض الطبیه والمباحث العلالیه .
- 3- برداشتن نخستین گام در جهت تهیه اصطلاحنامه تاریخ پزشکی دوره اسلامی .
- 4- بررسی تاریخ پزشکی دوره اسلامی در قرن چهارم (زمان تألیف کتاب الاغراض الطبیه والمباحث العلالیه) .
- 5- بررسی آماری - محتوایی واژگان پزشکی دوره اسلامی بر اساس کتاب الاغراض الطبیه والمباحث العلالیه .
- 6- تحلیل محتوای کتاب الاغراض الطبیه والمباحث العلالیه نوشته سید اسماعیل جرجانی به عنوان یکی از امهات متون پزشکی دوره اسلامی .
- 7- تبیین نقش کتاب الاغراض الطبیه والمباحث العلالیه در متون پزشکی فارسی .

1-5- روش انجام تحقیق

ساختار این تحقیق بر اساس سؤالات و فرضیه های مطرح شده ، سامان یافته است . روش تحقیق بر اساس مطالعه آثار موجود در کتابخانه های معتبر که با موضوع تحقیق تناسب دارند گذاشته شده است.

1-6- ارزیابی منابع

در این پژوهش سه دسته منبع و کتاب مورد استفاده قرار گرفته است: گروه اول: آثار سید اسماعیل جرجانی و به خصوص کتاب مبنای این تحقیق یعنی الاغراض الطبیة والمباحث العلائیه است که این منابع در فصل دوم این پژوهش مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

گروه دوم: متون تاریخی عمومی و سلسله ای است که از این متون به منظور بررسی زندگی جرجانی و زمان او و شناسایی آثار او بهره گرفته شده است که مهم ترین این منابع عبارتند از:

الكامل فی التاريخ

ابوالحسن علی بن محمد شیبانی معروف به ابن اثیر جوزی از مورخان نیمه دوم قرن ششم و ربع قرن هفتم هجری است. مهم ترین اثر ابن اثیر کتاب الکامل است که آخرین اثر اوست. این کتاب از دو بخش تشکیل شده است. بخشی اقتباس از طبری و آثار پس از او است و بخشی که با تکیه بر تک نگاری ها و مشاهدات و شنیده های شخصی مؤلف نگاشته شده و به طور عمده مربوط به رخدادهای قرن ششم و ربع نخست قرن هفتم می شود.

زین الاخبار

از جمله کتاب های معتبر تاریخ است که در اواخر عهد غزنوی توسط ابوسعید عبداللحی بین ضحاک

بن محمود گردیزی غزنوی تألیف شده است. مؤلف هم دوره غزنویان است و کتاب او شامل وقایع از ابتدای خلقت تا پایان دوره مودود بن مسعود غزنوی (432-440 ه.ق) و متضمن اطلاعاتی در تواریخ، اعیاد، رسوم ملل، حوادث عالم و دارای نثری روان و ساده است. با وجود این که در کلام گردیزی لغات تازی به اندازه کافی راه یافته، لکن روش نگارش او کهنه و نزدیک به روش دوره سامانی است.

معجم الادبا

یاقوت حموی از ادبای مشهور و جغرافی دانان بزرگ اسلامی است. اصلیت او رومی است و سال تولدش بنا بر حدس، 574 یا 575 ه.ق است. در جنگ اعراب با رومیان و در پی آن پیروزی اعراب در حالی که یاقوت کودکی خردسال بود اسیر شد و به بغداد آورده شد. در فاصله سال های 596 تا 600 ه.ق دو کتاب بزرگش «معجم الادبا» و «معجم البلدان» را تألیف نمود. کتاب معجم الادبا کتابی در شرح احوال و اخبار و آثار و انساب و اشعار از علمای نحویون و لغت شناسان مشهور و مورخان، نویسندگان معروف و قراء مشهور، و اصحاب و سایل و خطاطان هر صنفی از ادب به زبان عربی است.

گروه سوم، مشتمل بر فرهنگ هایی است که به منظور تبیین برخی مفاهیم و اصطلاحات مورد استفاده قرار گرفته است. از مهم ترین این فرهنگ ها:

فرهنگ اغراض طبی

این فرهنگ توسط حسن تاج بخش گردآوری و تألیف شده و ضمیمه جلد دوم کتاب الاغراض الطبیة و المباحث العلائیه است که شامل اصطلاحات طبی و اصطلاحات عمومی در محدوده کتاب الاغراض می باشد.

لغت نامه دهخدا

لغت نامه دهخدا در 17 جلد به چاپ رسیده است. شامل شرح و معنی واژگان آثار ادبی و تاریخی زبان فارسی است. این لغت نامه بزرگ ترین و مهم ترین اثر دهخدا است که بیش از 40 سال از عمر او، صرف آن شد. لغت نامه دهخدا، معانی، تفاسیر و شروح تاریخی بسیاری از واژه های عربی را نیز دارا است. لغت نامه بزرگ دهخدا شامل بخش بزرگی از واژگان ادبی فارسی، با معنای دقیق و اشعار و اطلاعاتی دقیق در باره آنها است. نیمی از این لغت نامه اعلام تاریخی و جغرافیایی است. این اثر حاوی کلیه لغات فرهنگ های خطی و چاپی فارسی و عربی است و در نقل آنها بسیاری از غلط های گذشتگان تصحیح شده است و بسیاری از لغات ترکی، مغولی، هندی، فرانسوی، انگلیسی، آلمانی و روسی و دیگر زبان های متداول در زبان فارسی نیز در این فرهنگ آمده است.

فصل دوم:

سید اسماعیل جرجانی

2-1- زندگی و آثار سید اسماعیل جرجانی

الامیرالسیدالامام زین الدین ابوالبراهیم اسماعیل بن حسن (یا حسین) بن محمد بن محمود بن احمد الحسینی الجرجانی (گرگانی) ملقب به زین الدین ، شرف الدین ، ابوالبراهیم ، ابی الفضائل ، علوی حسینی و طیب علوی (بیهقی ص 172 ؛ سمعانی، ج 1، ص 90 ؛ ابن ابی اصیبعه، ج 2، ص 31 ؛ یاقوت حموی، ج 2، ص 54؛ ابن فضل الله عمری، سفر 9، ص 258)¹، در قرن پنجم و اوایل قرن ششم هجری قمری معاصر با دوران حکومت سلجوقیان و قطب الدین محمد خوارزمشاه و فرزند آتسزمی زیست. به تصریح جرجانی که با عبارت «شهر من» بیان شده و لقب وی، محل تولد او شهر جرجان (گرگان) است (جرجانی، الاغراض الطیبه والمباحث العلائیه، ص 574، 288، 287، 280...).

برخی پژوهشگران به استناد گزارش جرجانی که جمع آوری کتاب ذخیره خوارزمشاهی را در سن هفتاد سالگی و پس از ورود به خوارزم در سال 504 ق، یاد کرده است، استنباط کرده اند که تاریخ تولد او سال 434 ق، روی داده است (از جمله نجم آبادی، ص 719/2؛ تاج بخش، ص 318/2؛ معطر و شمس اردکانی، ص 7). ولی با توجه به آن که این گزارش در نسخه های متعدد ذخیره خوارزمشاهی - که در دسترس است - ذکر نشده است، به نظر می رسد اشاره جرجانی به هفتاد سالگی خود، مربوط به زمان پایان یافتن متن فارسی ذخیره خوارزمشاهی در دوره حکومت قطب الدین محمد خوارزمشاه و پس از ورود به خوارزم در سال 504 ق است و نه الزاماً سن او به هنگام ورود به خوارزم.

به رغم اهمیت فراوان جرجانی در تطور دانش پزشکی در ایران ، دانسته های بسیاری از زندگی او در دست نیست . ظهیرالدین ابوالحسن علی بن زید بیهقی (متوفی: سال 565 ق) نخستین کسی است که از جرجانی یاد کرده است. به استناد گزارش مستند در تتمه صوان الحکمه، وی در سال 531، سید اسماعیل را که دیگر کهن پیری نزدیک به پایان زندگی بود ، در سرخس دیدار کرده ، او را زنده کننده پزشکی دانسته و وارستگی و دانش او را ستوده است (تتمه صوان الحکمه، ترجمه ناصر الدین بن منتجب الدین یزدی، ص 101 و 102).

کهن ترین اطلاع از زندگی جرجانی نوشته مورخ هم عصرش، محمود بن محمد بن عباس خوارزمی (492 - 568 ق) در کتاب گمشده تاریخ خوارزم می باشد که تنها بواسطه نوشته سمعانی به دست ما

۱- برای اطلاع بیشتر از القاب متعدد و گاه متناقض جرجانی نگاه کنید به : دانش پژوه ، 1335 ش، ص 755

رسیده است. براساس نوشته خوارزمی ، جرجانی مدتها در گرگانج - از شهرهای پر رونق خوارزم در اوایل دوره خوارزمشاهیان - زندگی کرد و در 531 در مرو درگذشت (سمعانی، ج 1، ص 91). یاقوت حموی نیز اطلاع چندی درباره زندگی جرجانی به دست داده است ، بنابه نوشته او جرجانی در جرجان به دنیا آمد. ابتدا در خوارزم و سپس در مرو زندگی کرده و در 531 ق در همان جا در گذشت. یاقوت حموی هم چنین ابوالقاسم قشیری (376-465 ق) صوفی و فقیه مشهور را از جمله استادان جرجانی دانسته و گفته شده است که جرجانی از ابوالقاسم قشیری استماع حدیث کرده و از کتاب اربعین قشیری نقل حدیث کرده ، و نیز نوشته که جرجانی به ابوسعید عبدالکریم بن محمد سمعانی (506-562 ق)، محدث و مورخ و نسب شناس مشهور ، اجازه روایت حدیث داده است . این نوشته یاقوت ، که نویسندگان معاصر بسیاری (از جمله تاج بخش، ج 2، ص 318) آنرا تکرار کرده اند ، با توجه به این که سمعانی در میان آثار متعدد خود تنها در بخش کوچکی از التَّحْبِیر به جرجانی اشاره کرده و از جمله در معجم الشیوخ خود (که اختصاص به معرفی استادان و بزرگان عصر خود دارد) نامی از جرجانی نبرده است درست به نظر نمی رسد .

جرجانی پس از خروج از جرجان به بسیاری از شهر های ایران سفر کرد. اطلاعات ما از زمان این سفر ها و چگونگی اقامت او در این شهرها ناقص است. ولی می دانیم که وی در بسیاری از این شهرها اقامت کرده است. گزارش های جرجانی از نام های مختلف دارو در نواحی مختلف و یا شرح تجربیات او نشان می دهد که او در این شهرها مدتی زیسته و تجربه اندوخته است. ظاهراً نیشابور اولین شهری بوده که جرجانی به آن سفر کرده است. نزدیکی نیشابور به جرجان از یک سو و اهمیت سیاسی نیشابور به عنوان تختگاه طغرل اول سلجوقی و نیز جایگاه علمی و فرهنگی این شهر از سوی دیگر در انگیزه سفر جرجانی به این شهر مؤثر بوده است. جرجانی مدتی در این شهر اقامت کرد و در آنجا به خدمت ابن ابی صادق (385-470 هـ. ق) از شاگردان برجسته ابن سینا رسید. بدین جهت با یک واسطه شاگرد ابوعلی سینا شد.

جرجانی در ذخیره خوارزمشاهی در چندین مورد از ابن ابی صادق ، مطلبی آورده و در همه جا از او با احترام کامل و لفظ رحمه الله یاد کرده است . ظاهراً جرجانی از طریق ابن ابی صادق با طب

جالینوسی آشنا شده است (جرجانی، ذخیره خوارزمشاهی، ص ۳۶، ۳۵، ۳۴ و ...).

احتمال دارد جرجانی در مجالس درس احمد فرخ هم شرکت می کرده است، زیرا که در گفتار در باب چشم، اقوال او را نقل کرده است.

سید اسماعیل جرجانی در ری و فارس نیز زیسته و تحصیل یا تحقیق پزشکی را انجام داده و به قم نیز سفری داشته است. از زمان سفر او به این شهر اطلاعی در دست نیست. چنین احتمالی هست که جرجانی به خوزستان نیز سفر کرده و مدتی مصاحب پزشکان آن سرزمین بوده است. اما سید اسماعیل بیشتر عمر پر برکت خویش را در خراسان به ویژه در مرو سپری کرده است. محتملاً موقعیت شهر مرو در جذب جرجانی و استقرار او در این شهر مؤثر بوده است. در ضمن جرجانی به نواحی مختلف خراسان و هم چنین فرغانه ماوراءالنهر نیز سفر کرده (همان، ص هفتاد) و در بعضی شهرهای آن مدتی اقامت داشته است.

سید اسماعیل جرجانی پس از نیشابور رهسپار مرو شد و سالیانی در آنجا به طبابت و تحقیق و فیض بخشی مشغول بود، چنانکه بارها در ذخیره از تجربیات و دانسته هایی یاد می کند که آنها را در مرو کسب کرده است. مرو از ایام کهن بیمارستانی داشت. در منابع دیگر، ذکری از بیمارستان مرو نشده و از تاریخ تأسیس و وضعیت و سرنوشت آن اطلاعی در دست نیست، احتمالاً بیمارستان از دوران ساسانیان در این شهر وجود داشته است (تاج بخش، تاریخ بیمارستانهای ایران، 76). می توان تصور کرد که این بیمارستان تا زمان جرجانی و یا حتی پیش از حمله مغول، در مرو فعالیت داشته و سید اسماعیل جرجانی مدتی در آنجا به طبابت و کسب تجربیات پزشکی مشغول بوده است.

جرجانی در حدود هفتاد سالگی به خوارزم رفت. رفاه و آبادانی شهرهای خوارزم به خصوص مرکز آن گرگانج و امنیتی که در آن جا وجود داشت، انگیزه مناسبی برای جرجانی بود. زیرا در آن روزگار آشفته، امنیت نعمتی گرانبها بود. جرجانی در مقدمه کتاب ذخیره خوارزمشاهی، آنجا که کتاب را به نام حامی خویش کرده است، با صراحت به این نکته اشاره کرده است: «چون تقدیر ایزد تعالی چنان بود که جمع کننده این کتاب بنده دعا گوی خداوند خوارزمشاه ... قصد خوارزم کرد و به خدمت این خداوند نیک بخت شداندر سال پانصد و چهار از هجرت و خوش هوا و آب این ولایت

بدید و سیرت و سیاست و عدل این خداوند بشناخت و امنی که اندر ولایت هست از هیبت و سیاست او مژه آن بیافت اینجا مقام اختیار کرد و اندر سایه عدل و دولت او بیاسود و به نعمت و وحشمت او مستظهر گشت و آثار نعمت او بر احوال خود بدید واجب دانست حق نعمت شناختن و شکر آن گزاردن و رسم خدمت به جای آوردن و ثمره علمی که مدتی از عمر خویش اندر آن گذرانیدست اندر ولایت این خداوند نشر کردن بر این نیت این کتاب بنام این خداوند جمع کرد و کتاب را ذخیره خوارزمشاهی نام کرد...» (جرجانی، ذخیره خوارزمشاهی، برگ 55).

جرجانی در خوارزم کتاب ذخیره را تکمیل و به نام خوارزمشاه به اتمام رساند و پس از آن خفی‌علایی را نگاشت. او پس از چند سال به مرو بازگشت و در آنجا درگذشت.

برخی از نکات اصلی زندگی او و شهرهایی که در آن زیسته را از ذخیره و الاغراض می‌توان پیگیری کرد. جرجانی در پایان کتاب نهم ذخیره، مطالب جالبی را در مورد اقامت در خوارزم، و مسافرت به قم ذکر کرده است که از آن فرازهایی از زندگی او را می‌توان دریافت (جرجانی، ذخیره...، برگ 644).

سید اسماعیل جرجانی علاوه بر طب، در فقه، حدیث و تصوف از برجستگان بود. حدیث و تصوف را از زین الاسلام ابوالقاسم قشیری فرا گرفت. جرجانی در وقت مرگ قشیری 31 ساله و سمعانی در زمان مرگ جرجانی 25 ساله بود. بنابراین می‌توان گفت، سید اسماعیل در نیشابور در همان روزگاری که در خدمت ابن ابی صادق پزشکی می‌آموخت، از امام قشیری فقه و حدیث آموخته و به پیروی او، رهسپار وادی تصوف بود. سمعانی نیز حدیث و شاید برخی دیگر از دانش‌ها را در جوانی قاعدتاً در شهر مرو از جرجانی آموخت.

سید اسماعیل جرجانی در سطور نخستین ذخیره خوارزمشاهی، مهم‌ترین اثر تألیفی جرجانی به فارسی، از ورود خود به خوارزم در زمان امارت قطب الدین محمد خوارزمشاه امیر محلی خوارزم (حک 490 یا 491-521) در 504 یاد کرده است (ص 2) در همین موضع از ویرایش عربی این کتاب که به نام الذخیره الخوارزمشاهیه مشهور است یاد کرده است.

جرجانی هم چنین از اشتغالش به سرپرستی داروخانه بهاءالدوله در خوارزم و اشتهاش که باعث مراجعه بسیار مردم به او می‌شد، یاد کرده است. او در ضمن پاسخ مراجعین و درمان بیماران در